

6.4. A TÁRSADALOM FELSŐ ÉS ALSÓ CSOPORTJAIBA IRÁNYULÓ ISKOLAI MOBILITÁSI FOLYAMATOK MAGYARORSZÁGON*

HUSZÁR ÁKOS, BALOGH KAROLINA & GYŐRI ÁGNES

Korábbi vizsgálatok a magyarországi társadalmi mobilitás rendszerváltás utáni csökkenő tendenciájára hívták fel a figyelmet. Tanulmányunk az iskolai mobilitást vizsgálva arra a kérdésre keresi a választ, hogy ez a csökkenés mennyiben köszönhető a társadalmi struktúra felső és alsó szegmenseiben zajló folyamatoknak. Vajon a mobilitás visszaesése annak a következménye, hogy a kedvezőbb helyzetben lévő szülők sikeresen átörökítették kiváltságos társadalmi helyzetüket, vagy inkább annak, hogy az alulról indulók kevésbé tudták leküzdeni induláskor a hátrányaikat? Kutatásunkhoz a European Social Survey (ESS) nemzetközi kérdőíves vizsgálat adatait használtuk fel, leíró és regressziós becslési eredményeink a 2002–2018 közötti időszakra vonatkoznak. Eredményeink szerint a társadalmi mobilitás csökkenése a társadalom felső és alsó szegmensében egyaránt kimutatható az általunk vizsgált időszakban, azonban a két póluson zajló folyamatok nem ugyanazt a dinamikát követték. A 2000-es években csökkent a kedvezőbb, illetve kedvezőtlenebb társadalmi háttérrel rendelkezők esélykülönbsége a diploma megszerzésére, de a 2010-es évek második felétől erőteljes növekedés történt. A társadalom alsó szegmensében zajló mobilitási folyamatoknak ennél markánsabb volt az iránya és intenzitása a vizsgált időszak egészében.

Bevezető

Számos közelmúltbeli tanulmány kimutatta, hogy a rendszerváltás utáni időszakban csökkent a társadalmi mobilitás mértéke Magyarországon (*Róbert–Bukodi*, 2004, *Róbert*, 2018, *Jackson–Evans*, 2017, *Huszár és szerzőtársai*, 2020, valamint a jelen Közlekedés 6.2. alfejezete), sőt, Magyarország európai összehasonlításban a társadalmi mobilitás szempontjából a leghátrányosabbnak tartott országok csoportjába tartozik (*Bukodi–Paskov*, 2020, *Eurofound*, 2017, *OECD*, 2018, valamint jelen Közlekedés 6.5. alfejezete). Az abszolút mobilitás (azoknak az aránya, akiknek változott a társadalmi helyzete származási társadalmi pozíciójához képest) és a relatív mobilitás (a társadalom strukturális változásának hatásától meg-

tisztított mobilitási esélyek) egyidejű kedvezőtlen változása egyrészt azt jelenti, hogy a magyar társadalom egyre merevebb, vagyis az osztályszerkezet a korábbinál kisebb mértékben változik, másrészt pedig azt, hogy egyre zártabb is: a társadalom tagjainak egyre kisebb a relatív esélye arra, hogy társadalmi pozíciójuk megváltozzon a szüleikéhez képest.

A társadalom merevségének, illetve nyitottságának megítélése szempontjából lényeges kérdés, hogy a mobilitás milyen mértékben érinti a társadalom alsó és felső szegmensét, azaz hogy mennyire ragadós a plafon, illetve a padló (*OECD*, 2018). Milyen mértékben állnak tehát rendelkezésre a felemelkedés lehetőségei a legrosszabb helyzetben lévők számára, illetve mennyire nyitottak a mobilitási utak a társadalom felső pozíciói felé.

A származásuk szerint legkedvezőtlenebb helyzetűek olyan pozícióból indulnak, ami más társadalmi

* Az alfejezet alapjául szolgáló tanulmány: *Huszár és szerzőtársai* (2022).

csoportok számára lefelé mobilitást, hátralépést jelent, ezért ideális esetben ebbe a csoportba történő belépés nem a mobilitás célja. Akik alulról – kevésbé privilegiált helyzetből – indulnak, azok számára a mobilitás egyet jelent azzal, hogy felfelé mozdulnak el a szüleikhez képest. Esetükben tehát a mobilitás a társadalmi helyzet javulásának lehetőségét jelenti, így mind a szülők, mind a gyermekek számára ez a társadalmi térben való mozgás fogalmazódhat meg célként. Mind ez azonban számos tényezőtől függ. Mindenekelőtt strukturális tényezőktől, elsősorban az oktatási rendszer és a foglalkozási szerkezet változásaitól. A strukturális tényezőkön túl meghatározók az érintettek egyéni jellemzői is, többek között, hogy milyen – gazdasági, kulturális, kapcsolati, illetve egyéb – erőforrásokkal rendelkeznek, mennyire rendezettek a családi kapcsolataik, azaz hogy az otthon mennyiben jelent – fizikailag, illetve lelkileg – támogató környezetet a gyermekek számára (vö. a jelen Közelpék 4.4. alfejezet).

A társadalom alsó felében tehát a záródás mindig elmaradt vagy megbicsaklott mobilitást jelent. Akkor következik be, ha az egyének különböző okok miatt nem tudják, vagy egyre kevésbé tudják megvalósítani mobilitási aspirációikat. A „ragadós padló metaforáját” (OECD, 2018) kibontva, tehát arról van szó, hogy a társadalom működési módja az alul lévőket ambícióik, erőfeszítéseik, tehetségük ellenére származási pozíciójukhoz tapasztja, megfosztva a felemelkedés lehetőségétől.

A társadalom felső szegmensében megvalósuló záródás ezzel szemben egészen mást jelent. Ezek a pozíciók a társadalmi mobilitás legkívánatosabb célállomásai a kedvezőtlenebb helyzetből indulók számára. Azok esetében viszont, akik származásuk szerint a legjobb helyzetben vannak, társadalmi pozíciójuk inter-

generációs változása azt jelentené, hogy romlik a helyzetük a szüleikhez képest. Ebben az esetben tehát nem a mobilitás, hanem ellenkezőleg az immobilitás jelenti a legfőbb célt, hogy megőrizték privilegiált társadalmi helyzetüket. Azt, hogy ez mennyiben valósul meg, szintén különböző tényezők befolyásolják. Fontos szerepet játszhat az oktatási, illetve a foglalkozási rendszer változásának iránya, de a jövedelem, a vagyon koncentrációja és közvetlen átörökítése is (Szelényi–Tóth, 2018, 36–39. o.). A plafon esetében a „ragadóság” tehát a származási társadalmi helyzet sikeres átörökítését jelenti. A ragadós padló jelenséggel szemben a mobilitás sikeres blokkolása ráadásul olyan pozíciók esetében történik, amelyek más társadalmi csoportok számára is kívánatos célállomásként jelennek meg, tehát a privilegiált társadalmi helyzet megőrzése potenciálisan a kedvezőtlenebb helyzetből indulók kizárása révén valósul meg.

Alfejezetünk arra keresi a választ, hogy a rendszer-váltás utáni magyar társadalom zártabbá válása – amit a társadalmi mobilitás hagyományos mutatói jeleznek – mennyiben fakad a társadalom felső és alsó szegmenseiben zajló folyamatokból. Az elmúlt húsz évben mennyire zajlottak ezek a folyamatok egymással párhuzamosan, vagy el lehet-e különíteni periódusokat, amikor inkább a „ragadós padló” vagy inkább a „ragadós plafon” effektusok érvényesültek?

Adatok

Adataink a European Social Survey (ESS) nemzetközi adatbázis 1–9. hullámának magyarországi adataiból származnak.¹ Annak érdekében, hogy eredményeinket ne torzítsák a munkaerőpiacra még nem, vagy az éppen csak belépők, valamint az azt már elhagyók csoportjai, az elemzésbe csak a 25 és 64 év közöttieket vontuk be, így az általunk elemzett magyar almintá elemszáma 9653 fő.

A származási, valamint a jelenlegi társadalmi helyzet jellemzéséhez a szülők² és a kérdezett legmagasabb iskolai végzettségét alkalmaztuk az ISCED-besorolás szerint, amit négy kategóriába összevonva használtunk az elemzésben: alapfok (ISCED0–1), középfok

¹ Az ESS egy harmonizált módszertant és kérdőívet alkalmazó adatfelvétel, amelyre 2002 óta két évente kerül sor számos európai országban, köztük Magyarországon is. A felmérés minden országban többlépcsős valószínűségi mintaterv alapján, országos reprezentatív mintákon zajlik.

² A szülők iskolai végzettségének meghatározásakor a dominanciaelvet alkalmaztuk, és a magasabb iskolai végzettségű szülő végzettségét vettük figyelembe.

érettségi nélkül (ISCED2), középfok érettségivel (ISCED3–4), felsőfok (ISCED5–6). Az elemzés során az adatfeldvétel hullámaint nem külön-külön, hanem a 2002–2018 közötti időszakot 4 periódusra bontva kezeltük. Az első periódus az ESS első három hullámát kezeli együtt, és 2002–2006 közötti időszakot fogja át, a későbbi hullámokat pedig kettesével vontuk össze.

Eredmények

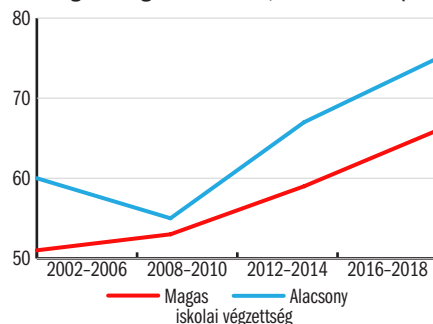
Először a strukturális változásokkal összefüggésben az abszolút mutatókra támaszkodva azt vizsgáljuk, hogy a társadalom alsó és felső szegmensében mennyiben örökítették át a szülők gyermekeikre a kedvező, illetve kedvezőtlen társadalmi helyzetüket. Ezt követően logisztikus regressziós modellek segítségével elemezzük, hogy a vizsgált periódusokban miként változott a relatív esélye annak, hogy a felül lévők gyerekei felül, az alul lévők pedig alul maradjanak.

A különböző végzettségű csoportok megoszlásának változását tekintve mind a szülők, mind a kérdezettek esetében kedvező tendenciák figyelhetők meg a vizsgált időszakban: akár a szülők, akár a kérdezettek iskolai végzettségét nézzük, periódusról periódusra növekedett a diplomások aránya, és ezzel párhuzamosan csökkent az alacsony – általános iskolai, illetve érettségis nem adó középfokú – végzettségűek hányada.

A 6.4.1. ábra azt mutatja be, hogy a magas és az alacsony iskolai végzettségű szülők mennyiben örökítették át saját társadalmi pozíciójukat. Eredményeink szerint a felsőfokú végzettség esetében az immobilitás mértéke folyamatos növekvő trendet mutat: míg a 2000-es évek első felében a diplomás szülők gyermekeinek körülbelül fele, addig a 2010-es évek végén kétharmada szerzett maga is diplomát. Az alacsony pozíció átörökítésénél azonban nem rajzolódik ki egyértelmű trend: az első periódusról a másodikra csökkent azoknak az aránya, akiknek a szüleikhez hasonlóan alacsony az iskolai végzettségük, a 2010-es években azonban újra folyamatos növekedést regisztráltunk. Míg a 2000-es években a legfeljebb általános iskolai végzettségű szülők gyermekeinek 40 százaléka tudott érettségit szerezni, addig a 2010-es évek első

felében csupán 33 százalékkal, ami az évtized végére 25 százalék alá csökkent.

6.4.1. ábra: Az immobilak aránya a magas és alacsony iskolai végzettségűek körében, 2002–2018 (százalék)



Forrás: ESS alapján saját számítás.

A következő kérdés, hogy a strukturális változásoktól függetlenül a társadalom alsó és felső szegmenseiben mennyire szoros a kapcsolat a kérdezettek származási, illetve jelenlegi társadalmi helyzete között, és ez hogyan változott az elmúlt húsz évben. A kérdés megválaszolásához hierarchikus logisztikus regressziós modelleket futtattunk. Külön-külön modellekben vizsgáltuk, hogy a szülők társadalmi helyzete miként magyarázza azt, hogy valaki felsőfokú vagy alacsony – érettségivel alacsonyabb – végzettséget szerez-e. Annak érdekében, hogy megismerjük, hogyan változott a származás (a szülők iskolai végzettségének) hatása a társadalom alsó és felső szegmensében, modelljeinkbe bevontuk az idő, azaz a periódus és a származás interakcióját is (6.4.1. táblázat).

A becslések alapján a szülők iskolai végzettsége erős, szignifikáns hatással van a kérdezett iskolai végzettségére, és ez megmarad akkor is, amikor a modellekbe belépnek az interakciós hatások. Az időbeli változásokat tekintve a periódus változójának fő hatása alapján jól látható, hogy a 2000-es évek elejéhez képest a teljes vizsgált időszakban nőtt a diploma megszerzésének valószínűsége. Az interakciós hatások alapján azonban az is látszik, hogy különböző származásúak esélyei eltérő módon alakultak. A diplomás származásúakhoz képest leginkább az általános iskolai végzettségű és az érettségivel nem rendelkező, középfokú

végzettségű szülők gyermekeinek relatív esélyei romlottak a magas végzettség elérésére. Ugyan a vizsgált időszak első felének végétől (2008–2010 után) valamelyest mérséklődött az érettségi nélküli, középiskolai végzettségű szülőktől származók hátránya, de a 2010-es évek második felétől jelentősen romlottak esélyeik a referencia-időszakhoz képest (2002–2006):

számukra ez a mobilitási csatorna határozott záródásnak indult. A legrosszabb helyzetből indulókat ezek a folyamatok kevésbé érintették a 2010-es évek közepeig, de azt követően már igen: az alapfokú végzettségű szülők gyermekeinek lemaradása a 2010-es évek utolsó felében jelentősen megnövekedett a vizsgált időszak elejéhez képest (2002–2006).

6.4.1. táblázat: A magas és az alacsony iskolai végzettség megszerzésének hierarchikus modelljei

	Magas iskolai végzettség			Alacsony iskolai végzettség			
	koefficiens	standard hiba	z	koefficiens	standard hiba	z	
Szülők iskolai végzettsége (referenciakategória: Diploma)				Szülők iskolai végzettsége (referenciakategória: Általános iskola)			
Középiskola érettségivel	-1,87***	0,15	-12,21	Diploma	-3,72***	0,40	-9,30
Középiskola érettségi nélkül	-2,31***	0,19	-12,13	Középiskola érettségivel	-2,25***	0,15	-14,51
Általános iskola	-3,11***	0,25	-12,38	Középiskola érettségi nélkül	-1,20***	0,12	-8,21
Periódus (referenciakategória: 2002–2006)				Periódus (referenciakategória: 2002–2006)			
2008–2010	0,46***	0,19	2,31	2008–2010	0,22	0,16	1,31
2012–2014	0,55***	0,21	2,58	2012–2014	-0,47*	0,21	-1,58
2016–2020	0,68***	0,18	3,74	2016–2020	-0,97***	0,23	-3,09
Interakciós változók (Szülők végzettsége × Periódus)				Interakciós változók (Szülők végzettsége × Periódus)			
2008–2010 × Középiskola érettségivel	0,07	0,23	0,31	2008–2010 × Diploma	-0,28	0,65	-0,43
2012–2014 × Középiskola érettségivel	0,16	0,25	0,65	2012–2014 × Diploma	-1,88**	1,09	-1,72
2016–2020 × Középiskola érettségivel	-0,17	0,21	-0,78	2016–2020 Diploma	-1,35**	0,73	-1,84
2008–2010 × Középiskola érettségi nélkül	-0,90**	0,32	-2,77	2008–2010 × Középiskola érettségivel	-0,30	0,23	-1,30
2012–2014 × Középiskola érettségi nélkül	-0,74**	0,33	-2,23	2012–2014 × Középiskola érettségivel	-1,21***	0,30	-4,03
2016–2020 × Középiskola érettségi nélkül	-1,07***	0,33	-3,18	2016–2020 × Középiskola érettségivel	-1,71***	0,31	-5,51
2008–2010 × Általános iskola	-0,31	0,40	-0,79	2008–2010 × Középiskola érettségi nélkül	-0,38*	0,22	-1,18
2012–2014 × Általános iskola	-0,61	0,54	-1,14	2012–2014 × Középiskola érettségi nélkül	-0,20	0,26	-0,78
2016–2020 × Általános iskola	-1,64**	0,77	-2,14	2016–2020 × Középiskola érettségi nélkül	-0,17	0,28	-0,60
Kontrollváltozók		Igen		Kontrollváltozók		Igen	
Konstans	0,16	0,19	19,77	Konstans	0,15	0,27	0,58
Elemszám		8349		Elemszám		8349	
Log likelihood		-3475,65		Log likelihood		-3254,16	
Wald χ^2		1001,24		Wald χ^2		1024,36	
Pseudo R ²		0,174		Pseudo R ²		0,237	

Megjegyzés: A modelleket az alábbi változókra kontrolláltuk: nem, életkor, háztartáslétszám, lakóhely településtípusa.

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Az alacsony iskolai végzettség „megszerzésére” vonatkozó regressziós modellek esetében is jól kirajzolódik a származás erős, szignifikáns és negatív előjelű hatása: minél magasabb a szülők iskolai végzettsége, annál kisebb az esélye annak, hogy gyermekeik alacsony iskolai végzettséget szerezzenek. A származási kategóriák és a periódusok interakciós hatásai szerint az látható, hogy az érettségizett és a diplomával rendelkező szülők gyermekeinek az egyébként is alacsony esélye arra, hogy nem érik el az érettségit, s ez csökkenő tendenciát mutat a vizsgált időszakban, de leginkább a 2010-es évek elején. Míg az érettségit nem adó középfokú végzettségű szülők gyermekei esetében azt látjuk, hogy a 2000-es évek végére csökkent az esélyük arra, hogy – szüleikhez hasonlóan – maguk is alacsony iskolai végzettségűek legyenek, a 2010-es évektől már nincs szignifikáns esélykülönbség esetükben a referencia-időszakhoz (2002–2006) képest. Ebben a tekintetben tehát távolabb kerültek az érettségizett, illetve diplomás családi háttérű szülők gyerekeitől.

Összefoglalás

Vizsgálatunkban azt találtuk, hogy a 2002 és 2018 közötti időszakban a diplomás szülők egyre na-

gyobb sikerrel örökítették át kedvezőbb társadalmi helyzetüket. Lényeges, hogy ebben az időszakban növekedett maguknak a diplomásoknak az aránya, ami azt is lehetővé tette, hogy kedvezőtlenebb helyzetből indulók is belépjenek a társadalmi csoportokba.

Összességében azonban a társadalmi mobilitás csökkenése és a mobilitási esélyek egyenlőtlenebbé válása – amit a korábbi mobilitásvizsgálatok is jeleztek – a társadalom alsó és felső szegmenseiben egyaránt kimutatható. A társadalom két szélső pólusán zajló folyamatok azonban nem azonos dinamikát követtek az elmúlt két évtizedben. A 2000-es években a diploma megszerzése tekintetében még csökkent a különböző származásúak esélykülönbsége, ez csak a 2010-es évek második felére növekedett meg erőteljesen. Ezzel szemben sokkal markánsabb volt a társadalom alsó szegmensében zajló folyamatoknak az iránya és az intenzitása a vizsgált időszak egészében. A társadalmi mobilitás legfontosabb csatornája az oktatás, márpedig az elmúlt közel két évtizedben növekedett az esélye annak, hogy az alacsony végzettségű szülők gyermekei maguk sem jutnak el az érettségig.

Hivatkozások

- BUKODI ERZSÉBET–PASKOV, M. (2020): *Intergenerational Class Mobility among Men and Women in Europe: Gender differences or Gender Similarities?* European Sociological Review, Vol. 36. No. 4. 495–512.
- EUROFOUND (2017): *Social mobility in the EU*. Publications Office of the European Union. Luxembourg.
- HUSZÁR ÁKOS–BALOGH KAROLINA–GYÖRI ÁGNES (2020): A társadalmi mobilitás egyenlőtlensége a nők és a férfiak között: Közeledés vagy távolodás? Megjelent: Kovách Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Argumentum Kiadó –Társadalomtudományi Kutatóközpont. Budapest, 35–57. o.
- HUSZÁR ÁKOS–GYÖRI ÁGNES–BALOGH KAROLINA (2022): *Educational mobility at the top and the bottom of the social structure in Hungary. Intersections*. East European Journal of Society and Politics, Vol. 8. No. 2. 138–155. o.
- JACKSON, M.–EVANS, G. (2017): *Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe*. Sociological Science, Vol. 4. No. 3. 54–79. o.
- OECD (2018): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. OECD Párizs.
- RÓBERT PÉTER (2008): *Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után*. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György* (szerk.) Társadalmi Riport 2018. Társadalmi Riport, Budapest, 64–80. o.
- RÓBERT PÉTER–BUKODI ERZSÉBET (2004): *Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000*. Megjelent: *Breen, R.* (szerk.): *Social Mobility in Europe*. Oxford University Press, 287–314. o.
- SZELÉNYI IVÁN–TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (2018): *Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében*. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György* (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. Társadalmi Riport, Budapest, 25–46. o.